

berne adel, borger, bonde og begrebet kongemagt/stat anvendes hen gennem århundrederne, som om der var tale om konstante fænomener, der forblev sig selv lig fra middelalderen til landboreformerne. Reformernes forklares ved den samme gamle modsætning mellem kongemagt og aristokrati, som var det dominerende træk i den middelalderlige magtstruktur. De betegnede kongemagtens endelige sejr, fordi denne snedigt nok tog bønderne som sine allierede.

Jeg anklager kort sagt Thorkild Kjærgaards model for ikke at være historisk nok. Det er velgørende med en god gammeldags »modernistisk« model efter 80'ernes postmodernisme, en »stor fortælling« efter alle de små og med nogle konstanter efter 80'ernes ekstreme historisme. Jeg skal ikke slutte mig til den Foucaultske modebølges »alting flyder« og benægte enhver invarians. Men historien – foranderligheden – skal have, hvad der tilkommer den, og det får den ikke hos Thorkild Kjærgaard.

Endnu en ting vil jeg anholde ham for. Han har et problem med sine subjekter. Hvad var det mere konkret for en størrelse, denne tekniske fornuft, som ved hjælp af bogtrykkerkunsten overvandt den økologiske krise? Hvor kom den fra, og hvorfor slog den igennem netop under denne krise og ikke under den senmiddelalderlige eller alle mulige andre økologiske kriser i historiens løb? Thorkild Kjærgaard opererer med en overmåde abstrakt homo oecologicus, som ikke giver Adam Smiths homo oeconomicus meget efter. Hvordan kunne det gå til, at 1700-tallets overtroiske bønder pludselig gav sig til at tænke så rationelt, at de læste bøger om domesticeret kløver og bagefter gik ud for at realisere det læste på deres marker. Dette forbliver et mysterium, et problem, som Thorkild Kjærgaard end ikke rejser. Han tænker fornuftigt ligesom de oplysningsfilosoffer, forvaltere og præster, som skrev alle de fornuftige bøger om kløver, mergling og dræning, men gjorde bønderne også det? Det fremgår dog af de selvsamme bøger, især af rapporter som Gregers Begtrupps og Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser fra 1800-årene, at bønderne mange steder var

helt forfærdelig træge til at lære sig det nye. 1700- og 1800-årenes rationalister havde et problem, som den rationalistiske historiker i det 20. århundrede tilsyneladende slet ikke har opdaget.

Og hvad angår det politiske subjekt: Hvad var det for en gårdmandsklasse, som allerede i 1700-årene var så bevidst om sine egne interesser, at den kunne udgøre en politisk kraft, som kongen og hans embedsmænd kunne alliere sig med og vinde slaget mod aristokratiet? Er en sådan bevidsthed noget, en klasse bare har? Eller som på et givet tidspunkt falder ned fra himlen? Også her bliver Thorkild Kjærgaard os svar skyldig.

Apropos politik: Der ligger ved roden af hans model et stærkt politisk engagement i nutidens økologiske problemer og i det moderne landbrugs. Han vil gøre sin historieskrivning vedkommende, så den ikke blot bliver historie for historiens egen skyld. Derfor taler han med store bogstaver og kraftige forenklinger. Han er ude efter den selvtilfredse liberalistiske dyrkelse af selvejet, den gårdmandslineie, som har præget historieskrivningen alt for stærkt, og som stadig præger den aktuelle landbrugspolitik. Hvad gør man, når man er enig med Thorkild Kjærgaard i disse holdninger, men samtidig modsat ham mener, at udskiftningen og selvejet faktisk havde den allerstørste betydning for udviklingen af dansk landbrug og dansk økonomi i det hele taget? Her er vi måske en del, som bliver Thorkild Kjærgaard et svar skyldig.

Ester Boserup

En kommentar til Thorkild Kjærgaards disputats om Danmarks grønne revolution

Thorkild Kjærgaards disputats er en analyse af forholdet mellem befolkningsvækst, økologiske ændringer, intensivering af landbruget og ændringer i landbrugsforfatningen i Danmark i perioden mellem 1500 og 1800.

Økokriser kan opstå af naturlige årsager upåvirkede af menneskenes indgreb i naturen eller som resultat af overudnyttelse af natur-

ressourcerne foranlediget af befolkningsvækst eller andre årsager. I den senere tid er den klassiske teori om, at befolkningsforøgelse resulterer i hungersnød ved at blive afløst af en lige så forenklet teori om, at befolkningsvæksten både i middelalderen, i den nyere tid, i u-landene og globalt i fremtiden førte og vil føre til økologisk sammenbrud. For den periode han har valgt at studere, undgår Kjærgaard denne fælde. Han påviser korrekt, at der var ikke alene tendenser til økologisk nedbrydning, men også til økologisk forbedring ved investeringer i jordforbedring og ændring af dyrkningsmetoderne.

Mere intensiv udnyttelse af marker og overdrev resulterer kun i økokrise, hvis landbrugerne undlader at træffe de nødvendige beskyttelsesforanstaltninger i form af investeringer og tilførsel af næringsstoffer til markerne. Men sådanne foranstaltninger forøger naturligvis stykomkostningerne for landbrugsvarer. I den pågældende periode drejede det sig om forøgede arbejdsomkostninger, da perioden ligger førend den industrielle revolution gjorde anvendelse af mekaniseret udstyr og industrielle kemikalier anvendelige i landbruget, så landbrugsproduktion måtte udvides og forbedres ved brug af menneskelig og dyrisk arbejdskraft. Kjærgaard fremhæver derfor med rette, at mellem 1500 og 1800 var en forøget arbejdsindsats en respons til befolkningsudviklingen.

Men som Kjærgaard også fremhæver, må Danmarks historie i denne periode ses som en del af Europas historie. Danske landbrugere producerede ikke bare for det voksende hjemmemarked. Allerede fra periodens begyndelse var Danmarks økonomi en markedsøkonomi, hvis udvikling var baseret på en stor eksport af landbrugsprodukter, navnlig stude og korn, som betalte for en stigende import af råvarer, forbrugsgoder, udenlandske eksperter og militært udstyr.

Gode eksportpriser, som kunne dække de forøgede omkostninger ved intensivisering af arealudnyttelsen og mere arbejdskrævende produktion var derfor en betingelse, men i det meste af perioden var denne betingelse opfyldt, fordi de vesteuropæiske lande, som af tog vores landbrugsvarer, også havde befolk-

ningsstigning og derfor en udvikling af landbrugspriserne, som var tilstrækkelig til at dække de højere omkostninger ved mere intensiv hjemmeproduktion eller de forøgede transportomkostninger ved import fra mere fjerntliggende indenlandske eller udenlandske producenter. Desuden drev de evindelige europæiske krige landbrugspriserne i vejret, så længe de varede, og navnlig når Danmark selv var neutral, gav eksportpriserne himmelflugt incitament til forøget arbejdsindsats og store investeringer for at forøge produktionen.

Metoderne til produktionsforøgelse var kendte, om ikke af bønderne så af landbrugsinteresserede godsejere, da Danmark ikke var en teknologisk leder henvist til at opfinde ny teknologi, men kunne overtage metoder, som allerede var benyttet i andre europæiske lande, men som naturligvis først blev indført i Danmark, når prisudviklingen gjorde dem rentable. Men når krigene ophørte, eller en periode med svigtende afsætning og faldende priser satte ind af andre grunde, var det naturligvis fristende at reducere produktionsomkostningerne ved at forsømme økologisk nødvendige foranstaltninger, og dette kunne resultere i lokal eller vidtspredt udpining af jorden, eller, som Kjærgaard fremhæver, nedhugning af skove for at muliggøre betaling af skatter eller anden gæld.

Landbrugsforfatningen var tilpasset til det dominerende trevangssystem med landsbyfællesdrift og græsning i store fælles overdrev og i brakarealer i omdriften. De store pestepidemier i de foregående århundreder havde efterladt et stort antal ødegårde og sparsomt benyttede overdrev, som nu gradvis blev inddraget i produktionen, som derfor kunne stige i takt med efterspørgslen efter landbrugsvarer fra ind- og udland, uden at større ændringer i metoder og landbrugsforfatning var nødvendige. Men i tidens løb førte det stigende befolkningspres i Danmark og eksportmarkederne til inddragning af mere vanskelig-dyrkbar jord under rotationen og til mere arbejdsintensive rotationssystemer. Dette er hovedårsagen til, at investeringer som vandkontrol og sandflugtsbekæmpelse bliver mere og mere almindelige under periodens forløb, og at

kobbelsbrug og plantning af kløver og andre foderafgrøder begynder at afløse det mere ekstensive trevangsbrug henimod periodens slutning som dokumenteret i disputatsen.

Nogle af de investeringer, som mere intensiv arealanvendelse nødvendiggjorde, for eksempel opløjning af overdrev, træfældning, grøftgravning og mergelgravning, egnede sig godt til den traditionelle arbejdsform med fællesarbejde blandt landsbyboerne og hoveri på godserne, men andre arbejder, såsom intensiv dyrkning af arbejdsintensive afgrøder og intensiv animalsk produktion kræver en mere motiveret arbejdskraft, og det blev mere og mere klart, at det gamle system var blevet uhensigtsmæssigt. Alligevel var de fleste godsejere naturligvis uvillige til at give afkald på det gratis hoveriarbejde, som var godt nok til mange af arbejdsopgaverne; de kombinerede lønarbejde og stigende anvendelse af hoveri, indtil landboreformerne afskaffede hoveriet.

Tidspunktet for landboreformerne viste endnu engang, at dansk landbrugs skæbne er snævert knyttet til den europæiske historie. Kjærgaard lægger, med rette, vægt på den kontrasterende udvikling i 1700-tallets første og sidste halvdel. Kontrasten har sit sidestykke og en væsentlig del af sin forklaring i den kontrasterende udvikling i den europæiske befolkning i disse perioder. Mellem midten af 1600-tallet og midten af 1700-tallet var befolkningsstigningen i Vesteuropa meget beskeden for ikke at sige stagnerende, men fra midten af 1700-tallet begyndte den at accelerere på grund af forandringer i både sygdomsbilledet og fødselshyppigheden. Det lave befolkningspres i århundredets første halvdel bidrog til at stabilisere landbrugspriserne, hvorimod befolkningsaccelerationen efter århundredets midte førte til stærke stigninger i landbrugspriserne og i England til, at landet skiftede fra korneksportør til kornimportør.

Danmark var kun en blandt mange permanente eller midlertidige landbrugseksportører i Europa. Konkurrencen mellem dem var effektiv, og for en stor og permanent landbrugseksportør som Danmark var de indenlandske priser afhængige af, hvad der kunne opnås på eksportmarkederne. Så i århundredets

første halvdel blev de danske landmænd klemte mellem den ugunstige prisudvikling og en stigende skattebyrde. De havde gode grunde til at reducere omkostningerne ved at spare på økoinvesteringerne og udpine jorden, indtil de store prisstigninger i århundredets sidste halvdel gav dem både midler og motivering til øko-opretning, modernisering af landbrugssystemet og stærk produktionsudvidelse. Eller, med Kjærgaards ord, »Danmarks grønne revolution« (s. 82–83), som var sammenfaldende med landboreformerne.

Det er ikke alene det formindskede befolkningspres, der kan forklare prisstabiliteten i perioden 1650 til 1750; ændringer i landbrugsproduktionen og transportsystemet i de vesteuropæiske lande spillede også en rolle. Vejbyggeri, som tog fart i denne periode, gjorde ljerntliggende landbrugsdistrikter med lav kapacitetsudnyttelse mere konkurrencedygtige i importlandene, sammenlignet med den udenlandske import, der overvejende benyttede den langt billigere søtransport. Desuden fik Danmarks korneksport konkurrence fra nye arbejdsintensive afgrøder af amerikansk oprindelse. Majsens bredte sig i Europa fra 1600-tallet, og kartoflerne blev af betydning fra 1700-tallet. De substituerede begge for de i Danmark dyrkede kornsorter, både i de fattiges ernæring og som foder.

I et landbrug i stadig vækst som det danske må landbrugsforfatningen med mellemrum tilpasses til den teknologiske udvikling, som det skete ved landboreformerne i Danmark. Det er katastrofalt, hvis magthaverne eller landbrugerne selv ændrer eller undlader at ændre landbrugsforfatningen ud fra politiske eller sociale hensyn uden at tage tilstrækkeligt hensyn til de ændringer, der har fundet eller er ved at finde sted i den teknologiske udvikling i landbrugssektoren og i samfundsøkonomien, indenlands og udenlands.

Den landbrugsforfatning, som skabtes ved landboreformerne, med vægten på middelstore selvejerbrug, assisteret af små husmænd og dårligt betalte landarbejdere, var rationel, da den blev indført, men den ophørte med at være det i de næste århundreder, da den industrielle revolution muliggjorde anvendelse af industrielt fremstillede kemikalier og me-

kaniseret udstyr i landbruget. En ny periode oprandt for europæisk og dansk landbrug, hvor den utilstrækkelige strukturtilpasning til den teknologiske udvikling medførte stigende landbrugsbeskyttelse og statstilskud og deraf følgende overproduktion og miljøskader.

Der er mange fællestræk mellem udviklingen i Danmark mellem 1500 og 1800 og udviklingen i mange udviklingslande i dette århundrede. Intensivt landbrug har stadig højere stykomkostninger end mere ekstensivt, og befolkningsforøgelse kan stadig føre til fremme af udviklingen i nogle tilfælde og til økokriser i andre. Men tilstedeværelsen af teknologi, som ikke eksisterede før den industrielle revolution, har gjort det muligt for de fleste udviklingslande at forøge landbrugsproduktionen langt hurtigere, end det skete i Danmark og andre europæiske lande i perioden mellem 1500 og 1800; derved forhindres de altomfattende hungerkriser, som engang ansås som det uundgåelige resultat af den hurtige befolkningsvækst. Men eksistensen af teknologi, som ikke fandtes i tidligere århundreder, har gjort valget af den rette type af landbrugspolitik og landbrugsforfatning i udviklingslandene langt mere kompliceret end det historiske valg i Danmark og andre europæiske lande.

Hertil kommer den fundamentale ændring i vilkårene for international handel med landbrugsvarer mellem dengang og nu. Siden Danmark drog fordel af den fri europæiske markedsøkonomi for landbrugsvarer, er denne forsvundet. I dag kan mineralfattige lande som Danmark, der endnu ikke er blevet konkurrencedygtige i forarbejdede varer fra bysektoren, ikke betale med fødevarerexport for de nødvendige råvarer, energi, forarbejdede varer og tjenesteydelser. USA's og Europas enorme landbrugsstøtte og dumping af landbrugsvarer på verdensmarkedet til priser, der svarer til en brøkdel af de rigtige produktionspriser, ødelægger eksportmarkederne ikke alene i de industrialiserede lande, men også i andre udviklingslande, som naturligvis foretrækker de billigste produkter. På grund af klimaforskellen mellem de industrialiserede lande og de fleste udviklingslande, er det naturligvis først og fremmest eksporten af

ikke-tropiske afgrøder og dyriske produkter, som bliver ramt, men det gælder også tropiske produkter, for eksempel rørsukker og vegetabiliske olier, der er substitutter for ikke-tropiske varer.

Dette begrænser eksportmulighederne fra de mindst-udviklede, mineralfattige lande til et ringe antal tropiske produkter, navnlig kaffe, te og kakaobønner, som derfor lider under overproduktion og regelmæssigt tilbagevendende prissammenbrud, når nye plantager bliver produktionsmodne. Ikke-tropiske lande i denne kategori er endnu værre stillet og har praktisk talt ingen eksportmuligheder. De må leve af gaver eller lån, som de ikke kan tilbagebetale på trods af, at det ikke er kapitalmangel, men manglende afsætning for landbrugsvarer, som forhindrer dem i at supplere deres subsistensøkonomi med en voksende markedssektor.

Bidragyderne til debatsektionen om Thorkild Kjærgaards disputats er:

Karl-Erik Frandsen: Docent, dr. phil., ansat ved Institut for Historie ved Københavns Universitet. Artiklen er stort set identisk med indlægget ved Thorkild Kjærgaards disputats som 2. officielle opponenter.

Bent Aaby: Overinspektør ved Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. Ekspert i pollenanalyse.

Sofus Christiansen: Professor i kulturgeografi ved Københavns Universitet. Forfatter til en række afhandlinger om tropisk landbrug.

Dan Ch. Christensen: Historiker, lektor ved RUC, leder af forskningsprojektet TISK om dansk teknologihistorie.

Birgit Løgstrup: Arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland. Hun blev i 1983 dr. phil. på afhandlingen: *Jorddrot og offentlig administrator*.

Jens Holmgaard: Fhv. landsarkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland. Forfatter til en lang række afhandlinger om landboreformernes periode.

Ingrid Henriksen: Cand. polit., lektor ved Københavns Universitets økonomiske institut. Bl.a. medforfatter til Dansk Socialhistorie bd. VI og VII.

Steen Busck: Historiker, lektor ved Historisk Institut ved Århus Universitet. P.t. dekan for det humanistiske fakultet.

Ester Boserup: Økonom. Hendes bog: *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure* fra 1965 bragte en betydelig fornyelse i den internationale landbrugshistoriske forskning.